

wonderlijk gemaakt

voor ouders

Driestar onderwijsadvies

Driestar educatief

methode seksuele vorming voor het basisonderwijs

Voorwoord

Aanleiding

Bij seksuele vorming kunnen ouders en school elkaar uitstekend aanvullen en ondersteunen. Tijdens ouderavonden horen we vaak dat ouders graag meer inzicht in de lessen zouden krijgen. Daarbij willen ze handreikingen ontvangen om met hun kind over de lesthema's in gesprek te gaan. En in aanvulling op bestaande literatuur rondom seksuele vorming zoeken ouders ook vooral adviezen voor het versterken van weerbaarheid van kinderen. Dat komt juist in de methode *Wonderlijk gemaakt* vaak aan bod.

Doel

Dit boekje wil ouders inzicht geven in de opbouw van de methode *Wonderlijk gemaakt voor basisonderwijs*. Per les worden handvatten gegeven voor gesprek met hun kinderen over de onderwerpen die op school aan de orde komen en ook voor het gesprek tussen ouders onderling. In veel lessen komen tips rondom weerbaarheid aan bod.

Hoe te gebruiken?

Door middel van dit boekje kunnen ouders de lessen van hun kind(eren) volgen en daar thuis op in spelen.

Ook op momenten dat de lessen niet gegeven worden, kunnen ouders dit boekje gebruiken om te zien welke onderwerpen aan bod bij de verschillende leeftijden. Zo kunt u nagaan welke gespreksonderwerpen u met uw kind aan kunt snijden. En met de literatuurtips kunt u zelf en met uw kinderen verder lezen over relaties en seksualiteit.

We hopen dat dit boekje veel ouders van dienst zal zijn om hun kinderen te begeleiden rondom weerbaarheid, relaties en seksualiteit.

Colofon

Auteur

P.M. van der Gouwe-Dingemanse MSc

Met medewerking van

M. van den Berg-Molenaar

Drs. S.H. Brons-van der Wekken

C.J.B. Ritmeester

© 2014 Driestar Onderwijsadvies (onderdeel van Driestar Educatief)

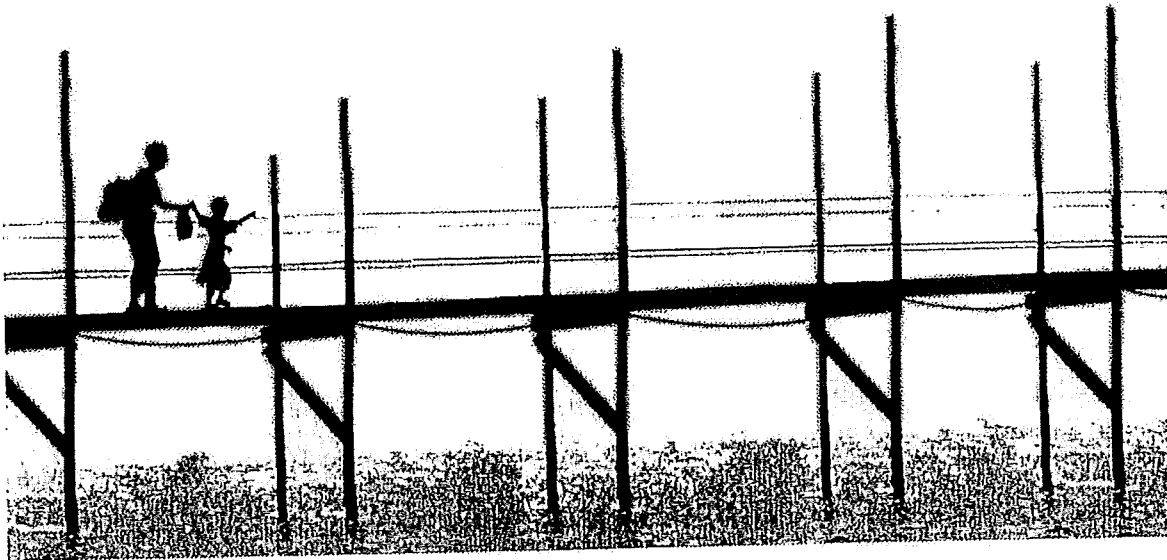
Herdruk 2015

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

Voorwoord	1
Inhoudsopgave	3
1. Christelijke en pedagogische visie	4
Wat willen we bereiken met seksuele vorming?	4
Wat doen de opvoeders?	5
Ouders en anderen	7
Maatschappelijke ontwikkelingen	8
Visie in het kort	9
2. Ontwikkeling van kinderen	10
3. Lesopbouw	13
Groep 1 en 2	15
Groep 3 en 4	23
Groep 5 en 6	31
Groep 7	39
Groep 8	47
4. Kindermishandeling voorkomen en signaleren	56
5. Literatuurtips	58

1. Christelijke en pedagogische visie

Opvoeden kunnen we vergelijken met een trektocht. We wijzen kinderen de weg, we gaan voorop en bekijken samen de omgeving, totdat ze zelf de weg kunnen vervolgen en volwassen worden.

Seksuele vorming is een vanzelfsprekend onderdeel van de opvoeding waar ouders mee te maken krijgen. We geloven dat seksualiteit een Scheppingsgave is van vóór de zondeval, die God in Zijn genade ook daarna heeft laten bestaan. Wat zo ontzagwekkend mooi en intiem bedoeld is, wordt juist in onze tijd ook omringd door zoveel gebrokenheid en zonde.

Doel van seksuele opvoeding

'Ja', het plechtige antwoord galmt na in de kerk waar de gemeente van God en de familie en vrienden van bruid en bruidegom verzameld zijn. Zelfstandig samen verder, afhankelijk van de zegen van God en als twee-eenheid.

Wat willen we bereiken met seksuele vorming?

God heeft Zijn schepping en daarmee ook de mens in ontwikkeling geschapen. De seksuele ontwikkeling is daar een onderdeel van.

Wat betreft seksualiteit willen we allereerst dat kinderen hun eigen seksualiteit leren (her)kennen als scheppingsgave. Daarna ook dat ze zelfstandig goede keuzes kunnen maken en met verwondering, vertrouwen en weerbaarheid een plaats in de huidige maatschappij innemen.

Naast zelfstandigheid willen we dat kinderen God leren kennen en leren leven volgens Zijn leefregels in de huidige maatschappelijke context. Dat ze zich Gods waarden en normen rondom seksualiteit, huwelijk en gezin eigen maken.

We zien graag dat ze de gebrokenheid erkennen die er is rondom seksualiteit en relaties.

Toch hopen we dat ze relaties van liefde en trouw met vrienden en later eventueel met een levenspartner kunnen opbouwen.

Wat doen de opvoeders?

Ook bij seksuele vorming is de liefde en verantwoordelijkheid van opvoeders om het kind heen van groot belang. Veel ouders voelen een bepaalde schroom om over dergelijke persoonlijke onderwerpen met hun kinderen te spreken. Het is niet erg als kinderen dat aan ons merken, het geeft iets weer van de intimiteit en verwondering die past bij het onderwerp. Om te beschrijven wat je als opvoeder kunt doen op het gebied van seksuele vorming gebruiken we zes kernwoorden, die uitgebreid beschreven worden in het boekje *Essenties van christelijk opvoeden* (zie literatuurlijst).

Samenleven

Als papa thuiskomt, loopt hij altijd eerst naar mama toe, zet zijn tas neer en omhelst haar. 'Ha schat, daar ben ik weer' zegt hij dan. De kinderen kijken gniffelend toe en wachten tot hij ook hen groet. Soms duurt dat wel even...

Ook voor seksuele vorming geldt dat samenleven en voorleven belangrijk is. Laat zien wat van elkaar houden betekent in jullie relatie. In gesprekken en onze houding mag naar voren komen wat we belangrijk vinden rondom seksualiteit en relaties. De vanzelfsprekende dagelijkse gesprekken, die ook plotseling over lichamelijke grenzen en seksualiteit kunnen gaan, zijn opbouwend. Wees daar niet bang voor en blijf jezelf als ouder. Eerlijkheid en echtheid van de ouders maken indruk op kinderen. Alleenstaand ouderschap maakt het moeilijker om liefde en trouw voor te leven, maar de gesprekken kunnen door de ervaringen wel verdiept worden.

Beschermen

Als de jongens weer eens verontwaardigd naar hun vader toegaan waarom ze een bepaalde website niet kunnen zien, vertelt hij ze precies hetzelfde als de keren daarvoor: dat is voor onze veiligheid.

Zowel lichamelijk als emotioneel zorgen we als ouders voor veiligheid. Veiligheid om met elkaar te kunnen praten, veiligheid ook in het omgaan met elkaar en elkaars lichamen. Rust je kinderen toe om zelfstandig te leren omgaan met de gevaren die er ook rondom media en seksualiteit in onze maatschappij op de loer liggen. Dat kan lang niet altijd door ze ervoor te beschermen, zoals met een filter op de computer. Vaker gaat het er om dat we kinderen leren de juiste grenzen aan te geven, gevaren te herkennen en er altijd voor ze te zijn met een luisterend oor.

Doorgeven

'Dus jullie hebben het 3 keer gedaan?' vroeg hun dochter van 10 triomfantelijk onder de avondmaaltijd. Vader en moeder glimlachen naar elkaar om de logische redenering. Papa legt zijn vork neer en kijkt zijn dochter aan: 'Nee, meisje, drie keer heeft de Heere ons gezegend met een kindje, want we hebben drie kinderen. Maar er zijn veel andere momenten dat mama en ik ook met elkaar kroelen, maar dat er geen kindje uit geboren wordt. We zullen vanavond dat boekje er weer eens bijpakken, om dat wat beter uit te leggen.'

Seksuele vorming is meer dan voorlichting, maar voorlichten hoort er wel echt bij. In gesprekken leren we onze kinderen verwondering over Gods schepping en over hun eigen lichaam. Onze eigen ervaringen en gedachten over seksualiteit spelen dan natuurlijk een rol. Zorg dat ze de juiste woorden voor hun geslachtsdelen kennen, maar ook dat ze weten dat die delen privé zijn. Hoe ouder ze worden, hoe meer we ze kunnen vertellen over hoe het lichaam van man en vrouw in elkaar zitten en bij elkaar passen, over zwangerschap en geboorte. Durf te zeggen hoe bijzonder God onze lichamen geschapen heeft, want onze seksualiteit hoort daar bij. En durf je ook eerlijk te zijn over hoe je seksualiteit zelf beleeft (hebt)? Juist voor pubers kan dit de drempel verlagen om met eerlijke vragen of zorgen naar je toe te komen.

Ondersteunen

'Toen Martha voor het eerst ongesteld werd, ze was bijna 13, ben ik met haar naar de stad gefietst om samen een kopje thee en een broodje te eten. We hebben gekletst als vriendinnen en ik heb haar verteld dat ze van een meisje een vrouw aan het worden is. Misschien mag je later, als de Heere het geeft, ook moeder worden.'
Een moeder.

Kinderen hebben onze ondersteuning nodig bij hun lichamelijke en emotionele ontwikkeling. Naarmate het kind het einde van de basisschool nadert, verandert het lichaam en gaat de jongen zich ontwikkelen tot man, het meisje tot vrouw. Sommige kinderen zijn vroeg rijp, zodat al in groep 7 de eerste menstruatie plaatsvindt, of in groep 8 een eerste zaadlozing bij jongens. Ze moeten weten hoe hun lichaam werkt. Door bewust aandacht te besteden aan de lichamelijke veranderingen in de puberteit, door een persoonlijke brief, een gezellig uitje of een goed gesprek, helpen we ze zichzelf te accepteren en waarderen. Help ze om een gezond zelfbeeld te ontwikkelen en om goede relaties met vrienden op te bouwen.

Wegwijzen

Tijdens de verhitte gesprekken met pubers pakt vader vaak de Bijbel erbij. Als het gaat over nieuw leven wijst hij op psalm 139. In gesprekken over verkering en trouwen komt vaak Genesis 2 aan bod.

We gebruiken Gods woord als kompas om kinderen de weg te wijzen op het gebied van seksualiteit en relaties. Zo leren ze normen en waarden rondom seksualiteit. Help ze ook om zelf grenzen aan te geven en te bewaken. We mogen ze de weg wijzen in de maatschappij die seks als consumptieartikel aanprijst. Confrontatie met verkeerde normen kan kinderen afstompen, maar door ze te vertellen over bijvoorbeeld het omgaan met seksuele verlangens, gezonde relaties vol liefde en trouw en de emotionele verschillen tussen jongen en meisje worden ze toegerust om zelfstandig hun levensweg te gaan.

Inwijden

- Eloise van 4 was verwonderd toen ze zo duidelijk haar nieuwe broertje voelde schoppen tegen haar hand. 'Mama, hij leeft echt!' Haar moeder legde uit hoe het kindje groeide in de speciale babykamer van mama en dat het nog heel lang zou duren voordat het geboren zou worden. Wat een prachtig wonder van de Heere!*

Verwondering kun je niet zomaar doorgeven, maar het kan wel ontstaan op bepaalde bijzondere momenten. In deze 'gouden momenten' kan de betekenis van liefde en de gave van seksualiteit duidelijk worden. Bijvoorbeeld rondom de geboorte van een kind, een trouwdag in de familie of een mooi gesprek. Zulke momenten helpen kinderen om hun hart en lichaam te bewaren voor hoe God het bedoeld heeft.

Ouders en anderen

Ouders zijn de eerste verantwoordelijken voor de opvoeding van kinderen, ook voor de seksuele vorming. Als ouder hebben we de taak om mooie, spannende en vervelende thema's aan te snijden en er levenslang voor onze kinderen te zijn.

De leerkrachten en docenten op school begeleiden onze kinderen tijdelijk, in de context van het onderwijs. Ook de kerk kan zijn eigen rol spelen. En daarbuiten zijn natuurlijk nog instanties die ingeschakeld kunnen worden op bijzondere momenten.

Maatschappelijke ontwikkelingen

Wat een wonder om nieuw leven met eigen ogen te kunnen zien, al is het nog maar 5 centimeter groot. Bij een echo van 12 weken zie je de contouren van het lichaam, de armen en de benen compleet met vingers en tenen. Het hartje klopt haastig en regelmatig, als bewijs van het nieuwe bestaan!

De tijd waarin we leven is anders dan de tijd van de Bijbel, zelfs anders dan de eeuwen en decennia voor ons, hoewel seksuele ontsparingen in alle tijden voorkomen. De gebrokenheid die met de zondeval in de wereld is gekomen, heeft de gave van seksualiteit hevig aangetast. Verbroken relaties, perverse activiteiten, seksueel misbruik komen vaker voor dan we denken.

Opvoeden in het huidige Nederland levert nieuwe vraagstukken op, ook rondom seksualiteit. De levensgrote lingerieclames langs de weg en de overal geaccepteerde liefdesliedjes over vreemdgaan en intimiteit omringen ons, of we nu willen of niet. Seksualiteit wordt over het algemeen losgekoppeld van liefde, en van het huwelijk, van duurzame relaties in liefde en trouw.

Er is veel gebrokenheid in gezinnen. Echtscheiding en alleenstaand ouderschap komen steeds vaker voor. En achter de voordeur kan ook rondom seksualiteit van alles spelen, zoals geslotenheid, negatieve ervaringen, pornografie, seksueel misbruik of seksueel geweld.

Ook rondom seksuele diversiteit is de acceptatie in onze samenleving sterk veranderd. De diversiteit in seksuele gerichtheid en het seksuele gedrag dat daarbij hoort, wordt steeds meer breed geaccepteerd en gepropageerd. In Nederland kunnen homohuwelijken gesloten worden. Vanuit de Bijbel zien we seksualiteit als gave van God binnen een duurzame huwelijksrelatie van man en vrouw. In de samenleving en ook door christenen wordt echter verschillend gedacht over de acceptatie van homoseksualiteit. Wat betreft het respectvol omgaan met elkaar en het accepteren van mensen met een andere gerichtheid, hebben christenen in elk geval een belangrijke rol. We moeten voorkomen dat jongeren en volwassenen zich afgewezen of gestigmatiseerd voelen vanwege hun gerichtheid.

Het is van het grootste belang om ons als opvoeders bewust te zijn van deze tijd en ons best te doen onze kinderen veiligheid te bieden en te ondersteunen door de juiste waarden en betekenissen over te brengen. Zodat ze hun hart en hun lichaam leren en durven te verzorgen, te bewaren en te gebruiken zoals God dat heeft bedoeld.

Visie in het kort

1. De prachtige manier waarop God mensen geschapen heeft, wekt tot verwondering.
2. Seksuele ontwikkeling is onderdeel van de lichamelijke groei en totale ontwikkeling van kinderen en is daarom een vanzelfsprekend onderwerp.
3. Vanuit de Bijbel zien we seksualiteit als gave van God binnen een duurzame huwelijksrelatie van man en vrouw.
4. Begeleiding bij ontluikende seksualiteit vergt bijzondere aandacht en zorgvuldigheid, omdat ook emotionele aspecten een grote rol spelen.
5. Zelfvertrouwen, vertrouwen in anderen en weerbaar gedrag liggen aan de basis van gezonde relaties en seksualiteitsbeleving.
6. Kinderen moet weerbaarheid geleerd worden om juist te kunnen handelen in bedreigende situaties.
7. Het is nodig tegengeluid te bieden tegen het moderne denken over seksualiteit en seksuele diversiteit.

2. Ontwikkeling van kinderen

Om kinderen op de juiste manier te begeleiden in hun seksuele ontwikkeling is het van belang de hoofdpunten van hun ontwikkeling op een rij te hebben. Opvoeders kunnen daarbij aansluiten door in seksuele vorming de juiste onderwerpen en belangrijke leefregels te bespreken.

In onderstaande tabel ziet u per leeftijdsgroep de hoofdpunten in de ontwikkeling, zowel op sociaal-emotioneel, moreel als seksueel gebied. Daaronder staan steeds de taken van opvoeders in deze leeftijdsfase verwoord.

Voor meer informatie over de ontwikkeling van kinderen verwijzen we u naar de boeken in de literatuurlijst.

Ontwikkeling van kinderen en taken van opvoeders per leeftijd	
Groep 1-2 (4-6 jaar)	Ontwikkeling van kleuters <ul style="list-style-type: none"> - Ontdekken van het 'zelf' en verschillen met anderen - Egocentrisch; interpreteren in termen en gebeurtenissen die het kent of heeft ervaren - Gewetensontwikkeling: regels bieden veiligheid, meer begrip van regels - Wisselende emoties - Spelletjes met lichaam - Interesse in voortplantingsverhaal - Begin preutsheid
	Taken van opvoeders <p>De taak van opvoeders in seksuele vorming bij deze leeftijd, omvat de volgende aspecten.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Verwondering over schepping overbrengen 2. Verschillen tussen jongens en meisjes benoemen en bespreken 3. Benoemen van geslachtsdelen van jongens en meisjes 4. Zelfvertrouwen en weerbaarheid stimuleren, onder meer door gesprek over gevoelens en afspraken. 5. Eenvoudige informatie geven over zwangerschap en geboorte 6. Sociale omgangsregels overbrengen, onder meer over woordgebruik en spelletjes met het lichaam aan de hand van het privé-begrip 7. Herhaling van bovenstaande onderwerpen is essentieel om kinderen te vormen. Laat daarom onderwerpen als ja- en nee-geheimen en privé gedurende het jaar meerdere keren terugkomen. <p>Belangrijk bij al het bovenstaande is dat we kinderen niet leren zwijgen door gedrag rigoureuus af te keuren. Daardoor zouden kinderen kunnen oppikken dat seksualiteit spannend, vreemd en schaamtevol is. Terwijl we juist verwondering en weerbaarheid mee willen geven.</p>

Groep 3-4 (6-8 jaar)	<p>Ontwikkeling van kinderen</p> <ul style="list-style-type: none"> - Vergelijking met anderen - Toenemend ik-besef, meer reflectie - Meer verplaatsen in anderen - Meer voorkeur eigen sekse - Seksuele spelletjes, ook woorden (minder openbaar) - Soms verliefdheid - Bewustzijn en begrijpen van sociale normen - Sterke identificatie met ouders - Ontwikkeling schaamtegevoel
	<p>Taken van opvoeders</p> <p>De taak van opvoeders in seksuele vorming bij deze leeftijd, omvat de volgende aspecten.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Positief zelfbeeld stimuleren 2. Sociale regels rondom ons lichaam bespreken 3. Samen oefenen met grenzen aangeven en respecteren 4. Gezinswoorden en officiële namen geslachtsdelen bespreken 5. Meer informatie over voortplanting en zwangerschap 6. Aandacht besteden aan het gezin en vriendschappen. 7. Bewustzijn van gebrokenheid en signaleren van kindermishandeling
Groep 5-6 (8-10 jaar)	<p>Ontwikkeling van kinderen</p> <ul style="list-style-type: none"> - Meer zelfvertrouwen, stabiliteit en onafhankelijkheid - Meer identificatie met leeftijds- en seksegenoten - Waaromvragen - Emoties intenser - Meer verliefdheid en dat meer gekoppeld aan lichamelijk contact - Nog steeds seksuele spelletjes (groepsgedrag jongens) - Heteroseksualiteit de norm - Voortplantingsverhaal beter te begrijpen - Eerste lichamelijke veranderingen
	<p>Taken van opvoeders</p> <p>De taak van opvoeders in seksuele vorming bij deze leeftijd, omvat de volgende aspecten.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Zelfvertrouwen bevorderen 2. Weerbaarheid vergroten 3. Lichamelijke veranderingen benoemen 4. Verliefdheid en vriendschap bespreken, ook homoseksualiteit als dat aan de orde komt. 5. Gesprek over gezin en geboorte 6. Gesprek over voortplantingscyclus, met name als dit uit de kinderen zelf komt.

Ontwikkeling van kinderen

- Zelfstandigheid, eigen mening en privacy
- Verantwoordelijkheid
- Morele ontwikkeling: meer groepsnormen en verwachtingen
- Hevige emoties en verliefdheid
- Belangstelling voor volwassen seksualiteit neemt toe
- Preuts kan ook; kind wil er niets over horen
- Lichamelijke veranderingen

Taken van opvoeders

De taak van opvoeders in seksuele vorming bij deze leeftijd, omvat de volgende aspecten.

1. Zelfvertrouwen en positieve groepsnormen bevorderen
2. Lichamelijke veranderingen puberteit en verschillende beleving van jongens en meisjes bespreken
3. Bespreken van de voortplantingscyclus in detail
4. Aandacht voor seksuele gevoelens en zelfbeheersing
5. Gesprek over seksuele relaties in liefde en trouw
6. Seksueel misbruik bespreken
7. Aandacht voor maatschappelijke onderwerpen, zoals abortus, adoptie, seksuele diversiteit, media

3. Lesopbouw

In de tabel staan alle lessen weergegeven die in de methode aan bod komen. Voor elk van de groepen 1 tot en met 6 zijn er drie lessen beschikbaar. Voor de groepen 7 en 8 gaat het om elk zeven lessen.

Rode draden

Er zijn vier rode draden die door de lessen in alle leerjaren heen verweven zijn. Ze komen voort uit de visie op seksuele vorming (zie hoofdstuk 1).

1. Zelfbeeldontwikkeling

Gericht op kennis en een positief beeld van zichzelf in verwondering richting de Schepper en het (h)erkennen van de eigen seksualiteit.

2. Aanleren van sociale normen

Aan de hand van het begrip 'privé' (de intieme plaatsen van ons en andermans lichaam zijn niet publiek) en respectvolle omgang met elkaar.

3. Werken aan weerbaarheid

Het kunnen beoordelen van verdachte situaties door een ja- of nee-gevoel, een goed of een slecht geheim en dat durven te vertellen aan de juiste mensen.

4. Uitdragen van duurzame relaties van liefde en trouw

Door aandacht voor vriendschap, verliefdheid, verkering en huwelijk dragen we de normen van relaties in liefde en trouw over.

Les	Thema
1.1	We zijn allemaal anders
1.2	Zwangerschap en geboorte
1.3	Niet meegaan met vreemden
2.1	Gevoelens uiten en nee zeggen
2.2	Je lichaam schoonhouden
2.3	Samen spelen
3.1	Mijn lichaam is van mij
3.2	De komst van een baby
3.3	Fijne en vervelende geheimen
4.1	Zelfvertrouwen en grenzen
4.2	Vriendschap
4.3	Veiligheid thuis
5.1	Wonder van geboorte
5.2	Zelfverzekerdheid en lichaamstaal
5.3	Verdachte situaties
6.1	Vriendschap en zo
6.2	Lichaamstaal als wapen
6.3	Hulp inroepen
7.1	We zijn allemaal anders
7.2	Veranderingen in de puberteit
7.3	Het ontstaan van nieuw leven
7.4	Het wonder van de zwangerschap
7.5	Moeilijk zwanger worden
7.6	Niet alles is normaal
7.7	Respect
8.0	Herhalingsles
8.1	Verliefdheid en verkering
8.2	Seksueel misbruik
8.3	Weerbaarheid
8.4	Huwelijk
8.5	Echtscheiding
8.6	Anders zijn
8.7	Maatschappelijke trends

5. Literatuurtips

Voor ouders

- *Blozen mag.* Brons-van der Wekken, S.H. (2009). Zoetermeer: Boekencentrum.
- *Opvoeden, gave en opgave.* (2014). Gouda: Driestar Onderwijsadvies.
- *In gesprek over seks.* Borger, A. (2013). Amsterdam: Ark Media.
- *Kinderen en seksualiteit. De seksuele opvoeding van kinderen van 0-17 jaar.* Doef, S. van der, (2004). Utrecht: Kosmos.

Basisschoolleeftijd

- *Alleen voor jongens/meisjes.* Janssen-van den Barg, J. (2007). Zoetermeer: Boekencentrum. (Leesboekjes voor 10 tot 13 jaar).
- *Blijf van me af! Over seksueel misbruik bij jongens/meisjes.* Delfos, M. (2001/2007). Bussum : Van Waarden Producties.
- *Een geheim teveel.* Hondsmark, R. (1998). Dordrecht: De Hoop.
- *Het wonder van het leven.* Jeffs & Coulson, (over zwangerschap en geboorte).
- *Je groeit in liefde* (voor kinderen vanaf 8 jaar). Baas, J. (1998). Barneveld: Vuurbaak.
- *Kijk dat ben ik* (voor jongens/meisjes van 10 tot 13 jaar). Teerds-Gertenbach, A. Heerenveen: Uitgeverij Groen.
- *Mam, waar was ik toen.* Van Herk – van Rijssel, I. (2008). Heerenveen: Jongbloed Uitgevers Groep. (voorleesboek 5-8 jaar)
- *Nee, een boek over nee en ja zeggen.* Doef, S. van der, (2009). Amsterdam: Ploegsma.
- *Papa, mama en ik.* (Voorleesboekje vanaf 4 jaar). Doney, M. (2006). Hoornaar: Gideon boeken.
- *Saar en Jop praten over seksualiteit.* (2012). Borger, Al. Amsterdam: Ark Media.

Tieners

- Brochure stichting Chris en EO: *Save Seks! Hoe ver is te ver?*
- *Een gave apart Hoe seksualiteit een plaats krijgt in je leven.* Belder, J. Heerenveen: Uitgeverij Groen.
- *Geloven in seks.* Westerduin, T. en Terlouw, I. (2010). Zoetermeer: Uitgeverij Jes!
- *Let op liefde.* Brons-Van der Wekken, S.H. (2012). Woerden: De Vluchtheuvel.
- *Over liefde moet je praten.* Mauritz, J.H., Teerds-Gertenbach, A., Wagenaar, P.M. Uitgave Jeugdbond Gereformeerde Gemeenten, Woerden.
- *Tiener op weg Seksuele opvoeding voor jongens en meisjes.* Hoek-van Kooten A.B.F. (2003). (plaats). Uitgeverij Kok.

Websites

- www.chris.nl (Klik op *Thema's*. Onder *Seksualiteit* staan onderwerpen als *Loverboys*, *Seksuele opvoeding en Verkering*.)
- www.siriz.nl (hulpverlening en voorlichting bij onbedoelde zwangerschap, voorheen VBOK)
- [www.eleos.nl/Zorgaanbod/Psychische problemen](http://www.eleos.nl/Zorgaanbod/Psychische_problemen) (informatie over relatieproblemen of problemen met seksualiteit)
- www.bewareofloverboys.nl (informatie over de gevaren en werkwijzen van *loverboys*)
- www.different.nl (informatie over homoseksualiteit)
- www.scharlakenkoord.nl (informatie over hulpverlening rondom prostitutie)